

DE REFORMATIE

WEEKBLAD TOT ONTWIKKELING VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

Jaargang 59, no. 9

26 november 1983

HOOFDARTIKEL

Wilhelmus van Nassouwe I

N.a.v. Ad den besten: Wilhelmus van Nassouwe, het gedicht en zijn dichter, Martinus Nijhoff, Leiden 1983. Omvang: 230 bladzijden; prijs: f 44,50.

I. Verlegenheden

Dinsdag 7 juni 1983 promoveerde aan de universiteit van Amsterdam de bekende dichter en essayist Ad den Besten tot doctor in de letteren op een proefschrift, getiteld: Wilhelmus van Nassouwe, het gedicht en zijn dichter. Toen de redactie van De Reformatie mij verzocht over deze studie een recensie te schrijven, heb ik dit prompt beloofd, zonder goed te beseffen wat ik me hiermee op de hals had gehaald. Weliswaar heb ik het meeste van wat de laatste honderd jaar over dit lied is geschreven wel eens onder ogen gehad, maar toch moet men wel een duizendpoot zijn om op alle gebieden die Den Besten in zijn boek bestrijkt, een beetje adequaat te kunnen reageren. Men moet als recensent eigenlijk min of meer thuis zijn in de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde, de dichtkunst, de hymnologie, de theologie en de (kerk)geschiedenis van de 16de eeuw, om niet meer te noemen. Maar vooruit, beloofd is beloofd. Ik troost me met de gedachte dat ook de promovendus soortgelijke 'Verlegenheden' (de titel van het eerste hoofdstuk) heeft gekend: 'Kan men dat hedentendage nog doen: alles wat men aan wetenschappelijke kennis bezit tegelijk laten spelen, zonder op zijn minst de indruk te wekken, dat men de homo universalis uithangt?', zo vraagt de schrijver zich af op blz. 4.

Overigens hoeft mijn opsomming van allerlei vakgebieden voor niemand een belemmering te zijn het boek aan te schaffen. Integendeel! Juist studies die zoveel gebieden tegelijk bestrijken, zijn

vaak boeiend. En de schrijver, die al zijn wetenschappelijke en (vooral) artistieke kennis zo royaal rondstrooit, heeft zijn best gedaan een breed publiek te bereiken. 'Daaraan is mij veel gelegen', schrijft hij (blz. 12). Wel, het boek is goed leesbaar voor een niet al te specialistisch lezerspubliek. En als men zichzelf wel min of meer specialist acht op een van de vele terreinen, dan kan het meegevoerd worden over de eigen horizon een avontuurlijke ervaring zijn. Zo ging het mij althans, toen ik in het boek, behalve de vertrouwde namen uit de Wilhelmus-literatuur (Verwey en Van Eyck, Brom en Asselbergs, Drewes en Bonger, Meeuwesse en Lenselink) ook namen tegenkwam die ik in deze context niet direct verwachtte: Thomas van Aquino, Boëthius, Jan van Ruusbroec, Emil Brunner, Karl Barth, Okke Jager, Ter Schegget, Guillaume van der Graft, Jan Wit, Pablo Neruda en Bertold Brecht: een bonte rij van theologen, dichters, filosofen en hymnologen.

Nee, laten we toch maar blij zijn, dat Ad den Besten zijn verlegenheden heeft overwonnen, en ons zijn boek aanbiedt, waarvoor de gegevens langs zoveel verschillende wegen zijn verkregen. Hij hoopt blijkens het woord vooraf, dat we zijn studie zullen accepteren als 'het werk van een niet-wetenschapsvijandige dichter'. En wat de lezers van De Reformatie betreft: de meeste van

INHOUD: Hoofdartikel: Wilhelmus van Nassouwe, I. Kort gehouden: Alles mag en toch nog onvrij. Uit de Schrift: Ootmoedigheid. Kerkelijk leven: Samenroepen. Samen danken. 29 mei 1619. Militairen. Bijbelvertaling. Boekbespreking: Bloemen voor Schilder, II. De betekenis van de gereformeerde belijdenis. Is de kerk een machts-instituut? Een creatief politicus. Boekaankondigingen.

hen zullen één van de verlegenheden van Ad den Besten zelf niet kennen. Dat dacht ik, toen ik op de eerste bladzijde van het boek deze zin tegenkwam: 'Maar ik ben geen orangist en ik heb niet al te veel op met het instituut der monarchie'. Maar leest u alstublieft verder als u nu al uit pure Oranje-gezindheid besluit het boek niet te kopen. Dat zou een betreutswaardig misverstand zijn.

II. De dichter een calvinist?

'Wie de dichter van het Wilhelmus ook mag zijn, voor mij staat vast dat hij een gereformeerd man moet zijn geweest.' Dat is de eerste zin van het tweede hoofdstuk, getiteld: 'De bijbel als inspiratiebron en referentiekader'. Men zou zo'n uitspraak eerder verwachten in een flitsend essay dan in een dissertatie, helemaal wanneer de schrijver iets verderop onthult waarop deze overtuiging in diepste zin rust: 'er staat een psychische stroom op de woorden die ik herken'.

Wie een beetje thuis is in de auteurskwestie bij het Wilhelmus, weet dat er nog steeds twee serieuze kandidaten worden genoemd: Marnix en Coornhert. De argumentatie bij andere namen van dichters kan als onvoldoende of achterhaald worden beschouwd, hoewel dr. H. Bruch in zijn voortreffelijke boekje 'Slaat op den trommele, het Wilhelmus en de Geuzenliederen' (Leiden, 1971) nog steeds de veldprediker Adrianus Saravia als de belangrijkste concurrent van Marnix noemt.

In 1979 is de auteurskwestie voor het laatst indringend aan de orde gesteld. In twee afleveringen publiceerde toen C. Rooker een artikel in 'De nieuwe taalgids', getiteld: Marnix, de Dordtse rede en het Wilhelmus. En van H. Bonger werd een eerder gehouden rede gepubliceerd: De dichter van het Wilhelmus (A'dam, 1979).

Rooker voert een pleidooi voor Marnix, en Bonger voor Coornhert. Als nu Ad den Besten in zijn proefschrift al op blz. 9 stelt dat de dichter een gereformeerd man moet zijn geweest, voelt men al waar het 230 pagina's dikke proefschrift ons heen zal voeren: Marnix moet wel de dichter zijn. Immers, Coornhert was bepaald niet gereformeerd, maar religieus-pacifistisch humanist. Die moet dus afvallen. Weliswaar plaatst de promovendus nog een voorzichtig vraagteken achter Marnix als auteur, maar dat is meer bestemd voor wetenschappelijke sceptici dan voor dichters als Ad den Besten.

Bij lezing van het tweede hoofdstuk kon ik me niet aan de indruk onttrekken dat de argumenten die de schrijver aanvoert voor het gereformeerd-zijn van de dichter, rationalisaties zijn van wat hij had ervaren als gereformeerde 'psychische stroom op de woorden'. Die argumenten staan verspreid tussen de tekst en in de noten van dit hoofdstuk, dat eigenlijk onderzoekt welke bijbelteksten allemaal 'meespelen' in het Wilhelmus. Het was 50 jaar geleden Gerard Brom al opgevallen: 'Het hele lied blijkt bij nadere beschouwing verzadigd van bijbelse termen, met name van psalmtönen.' (G. Brom: Vijf studies, blz. 18). Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat Ad den Besten, geholpen door zijn dichterlijke intuïtie en zijn Trommius, veel van die bijbelteksten vindt, maar daar wil ik het nu niet over hebben. Het gaat me nu om enkele opmerkingen die de stelling moeten onderbouwen dat de dichter van calvinistisch-gereformeerde signatuur is. En die opmerkingen overtuigen mij niet.

Zo lijkt het mij wat ver gezocht als de schrijver in strofe XII:

Soo het den wille des Heren

Op die tijt had gheweest/

direct komt aandragen met de calvinistische leer van 'de Godsregering, één der facetten van de 'providentia Dei', Gods voorzienigheid, en bij Calvin ressemblerend onder de scheppingsleer' (blz. 30). En Karl Barth wordt te hulp geroepen om aan te tonen dat in de regels

'Maer Godt zal my regeren/

Als een goet *Instrument*'

ook een specifiek calvinistische opvatting doorklinkt (blz. 43/4, noot 48). Het kan natuurlijk best zijn dat het woord 'Instrument' vanuit Genève naar ons volkslied is komen overwaaien, maar Gerard Brom merkt in zijn zojuist genoemde studie al nuchter op, dat trouwe katholieken bij deze woorden direct herinnerd werden aan de hun bekende Spreuken-tekst: Per me reges regnant, door mij regeren de koningen, en dat pater Brug-

DE REFORMATIE

WEEKBLAD TOT ONTWIKKELING VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

KERNREDACTIE: DR. K. VELING (eindredacteur), DS. C. J. SMELIK, DR. W. G. DE VRIES.

BREDE REDACTIE: PROF. DRS. D. DEDDENS, PROF. DR. J. DOUMA, PROF. J. KAMPHUIS, PROF. DR. C. TRIMP, DS. C. J. SMELIK, DR. K. VELING, DR. W. G. DE VRIES.

Alle stukken bestemd voor de Redactie aan:

K. Veling, Postbus 99, 8050 AB te Hattem.

ADMINISTRATIE: Uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre B.V. Postrekening 406040 - Postbus 25, 4460 AA Goes - Tel. (01100) 15591

Advertenties 35 cent per mm. Contracttarief op aanvraag

Advertenties (01100) 27555, toestel 10.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

Abonnement: f 69,— per jaar — Buitenland: f 121,20 per jaar (zeepost).

Losse nummers f 1,25 (excl. porto)

*De Prins, over wie het Wilhelmus gaat.
Het portret is gemaakt door Adriaen Thomasz.
Key, en hangt in het Rijksmuseum te A'dam.*

man en andere Nederlandse mystieken uit de Middeleeuwen het woord 'instrument' ook al in deze zin gebruikten. Ook het Middelnederlands Woordenboek van Verdam, waarin onze woordenschat uit de Middeleeuwen wordt verklaard, vermeldt onder 'Instrument' als een van de betekenissen: 'middel in Gods hand'. We moeten niet in alles direct de stem van de Geneefse reformator horen. De eer van God stond dan wel centraal in diens theologie, maar het gaat me in dit stadium van de dissertatie te ver om dáárom achter de regel 'Die men altijd moet loven' de gestalte van Calvijn te zien oprijzen (blz. 31).

Soms gebruikt Den Besten zijn nog onbewezen stelling als argument bij zijn exegese. Deze methode van de hoed en het konijn past de schrijver toe bij strofe VIII, de strofe over David. In de vroege calvinistische theologie was David 'type van Christus'; volgens Den Besten zal de gereformeerde dichter dit dan ook ongetwijfeld bedoeld hebben. Behalve een vreemde bewijsvoering, is dit inlegkunde.

In strofe VIII is David type van de ik-figuur Willem van Oranje:

Alles mag en toch nog onvrij

Goed beschouwd is het toch vreemd dat naarmate in ons land de vrijheid van burgers om te doen wat ze willen groter is geworden, het besef van veel mensen is gegroeid dat ze onvrij zijn, dat ze worden beheerst door anonieme en ongrijpbare machten. Nu de overheid gaandeweg onvoorstelbaar veel toelaat en zich uit respect voor de rechten van de burger laat uitschelden en met stenen bekogelen, nu komen er meer botsingen tussen gezagsdragers en rebellerende (jonge) burgers voor dan ooit tevoren. Twee schijnbaar tegenstrijdige ontwikkelingen.

Inderdaad schijnbaar, zo schrijft de socioloog Zijdeveld in zijn nieuwe boek: *De culturele factor*. In feite hebben beide ontwikkelingen dezelfde wortel. Het raadsel wordt opgelost als we letten op de 'modernisering' van onze cultuur, die onder meer inhoudt dat maatschappelijke instituties hun betekenis verliezen. Patronen van handelen, vaste maatschappelijke verhoudingen, zeden en gewoonten hebben geen vanzelfsprekend recht van bestaan meer. Ze zijn — in de ogen van de mensen — niet meer gericht op een verder gelegen doel, zoals het dienen van volk en vaderland of ook het vervullen van een cultuuropdracht.

Natuurlijk zijn vaste patronen van handelen nog steeds onmisbaar en is een samenleving niet denkbaar zonder bepaalde zeden. Maar deze moeten zich nu waarmaken door steeds hun zin te bewijzen ten overstaan van mondige en uiterst sceptische burgers. Instituties kunnen slechts voortbestaan als ze voortdurend kunnen laten zien dat ze nuttiger zijn dan alle denkbare alternatieven. Daarmee worden middelen tot een soort doeleinden op zichzelf. Een verderreikend perspectief dan democratische zelfbepaling ontbreekt.

Het gevolg is dat instituties verzwakken, van gezagsverhoudingen tot en met het huwelijk.

Grotere vrijheid dus, met alle problemen van onzekerheid die daarmee verbonden zijn.

Ja, maar er blijven steeds instituties die ik niet heb gemaakt, die voor mij betekenisloos zijn en dus onderdrukkend. De 'bevrijding' lijkt nog ver. Stuurloosheid en het gevoel van overheerst te worden zijn twee vruchten van het door velen toegejuichte proces dat 'modernisering' heet.

K. VELING

(Zo)Als David moeste vluchten
Voor Saul den Tyran:
Soo heb ick moeten suchen
Met menich Edelman.

Over graaf Adolf, die bij Heiligerlee sneuvelde
in 1568, wordt in strofe IV gezegd:

Sijn Siel int eewich Leven

Verwacht den Jongsten dach.

Ik laat graag aan onze theologen over te beoordelen of we inderdaad in deze zin meer Calvijns theologie dan de bijbel beluisteren, zoals Den Besten stelt (blz. 18).

Het belangrijkste argument dat moet pleiten voor de calvinistische achtergrond van de dichter, is natuurlijk *het recht van verzet*, zoals dat in de slotstrofe van het Wilhelmus wordt geformuleerd. Daarover zal de tweede aflevering gaan van deze serie van vier.

Groningen

S. BAKKER

Het aangekondigde artikel *De verhouding Oude en Nieuwe Testament bij Luther* van prof. J. Kamp-huis wordt in een van de volgende nummers geplaatst.

De Redactie

John R. W. Stott

ZENDING IN DE MODERNE WERELD

125 pag., prijs f 9,70

Zending, evangelisatie, dialoog, redding en bekering:

John Stott neemt deze begrippen kritisch onder de loep. Hij aarzelt niet de houding van zowel 'evangelische' als 'radikale' theologen ernstig te toetsen.

Verkrijgbaar bij de boekhandel en bij de uitgever

OOSTERBAAN & LE COINTRE B.V.
Postbus 25, 4460 AA Goes, Telefoon 01100-15591

UIT DE SCHRIFT

Ootmoedigheid

'Hij heeft u bekend gemaakt, o mens, wat goed is en wat de HERE van u vraagt: niet anders dan recht te doen en getrouwheid lief te hebben, en ootmoedig te wandelen met uw God.'

Micha 6 : 8.

Voor de derde maal wordt uw aandacht gevraagd voor het onthullende vonnis aan het einde van de rechtszaak, die Micha moet beschrijven. Het goddelijk vonnis geeft aan hoe het verbondsvolk moet leven in het verbond. Drie kernwoorden komen naar voren: rechtvaardigheid, getrouwheid en ootmoedigheid. Tot slot het derde woord.

Het dienen van de HERE wordt in de Schrift meermalen omschreven als een wandelen. We denken aan Henoch, maar aan dat voorbeeld zou een hele lijst van bijbelgegevens toe te voegen zijn. Wandelen voor Gods aangezicht geeft ook aan, dat er voortgang is; een groei. De gelovige komt verder; hij komt door de moeite van het leven heen. Hij loopt niet vast in allerlei leed. In het wandelen met de HERE ligt de garantie door het leven heen-geleid te worden, ja zelfs door de dood. Hoe moeten we wandelen met onze God? Het bevel van de HERE luidt: in ootmoedigheid. Ootmoed is niet alleen vandaag een schaars artikel, maar het is ook zo, dat het de mens totaal niet ligt om in ootmoed te leven. Ootmoedigheid heeft immers alles te maken met nederigheid en onderworpenheid tegenover de HERE! De mens wil, als gevolg van zijn keus tegen God, niet dienen, maar heersen. Als God willen zijn, dat duivelse heeft de mens nu ook in zich. Dat verdraagt zich niet met ootmoedig dienen. Bij dienst is er sprake van zichzelf verloochenen, zichzelf wegcijferen. Liefde moet de drijfveer daarvan zijn, want de liefde zoekt zichzelf niet. De mens leeft vaak autonoom, d.w.z. de mens is zichzelf tot wet; hij doet waar hij zelf zin in heeft. Het is revolutie tegen de hoogste Majesteit. De oude zonde van het paradijs trekt z'n vreselijk spoor door de geschiedenis. Ook het verbondsvolk t.t.v. Micha gedraagt zich zo. Onder andere in hoofdstuk 7 : 1-6 wordt daarover een boekje opengedaan: de samenleving wordt tot een strijd waarbij het zgn. recht van de sterkste geldt. Het ellebogenwerk, waarbij het eigenbelang gezocht wordt, is geen verschijnsel dat nu, in de twintigste eeuw, pas naar voren komt. Micha zegt zelfs over de mensen dat 'de beste van hen is als

Persbericht

OPROEP

De deputaten voor de documentatie van de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken richten hierbij de volgende oproep tot de lezers van dit blad. Onze taak is het bijeenbrengen en bewaren van stukken die van belang zijn voor de recente geschiedenis van de Geref. Kerken. Daarbij is in de eerste plaats gedacht aan materiaal uit de jaren rond de Vrijmaking. Maar ook stukken van later tijd hebben onze interesse. Te noemen zouden zijn: (vooral plaatselijke) brochures, artikelen uit kranten en kerkbodes, briefmateriaal, etc. Bekend is dat vele particulieren nog heel wat van dat soort stukken in hun bezit hebben. Onze vraag is nu of al diegenen die dat geheel of gedeeltelijk willen afstaan aan het deputaatschap ter bewaring in een daarvoor in te richten 'documentatiecentrum', contact met deputaten willen opnemen. U kunt het betreffende materiaal ook meteen aan hen sturen. Dit geldt ook voor degenen die reeds eerder reageerden en toezeggingen deden. In het gebouw van de Hogeschool is een verantwoorde berging aanwezig voor datgene wat uit de kerken (en van buiten de kerken) binnenkomt. Het adres is: Deputaten documentatie van de geschiedenis der Geref. Kerken, Broederweg 15, 8261 GS Kampen.

Namens deputaten:
H. van Veen, secr.,
Keizer Ottolaan 20,
3632 BW Loenen a.d. Vecht.

een doornstruik en de meest oprechte erger dan een stekelheg', 7 : 4. Kom maar niet te dicht bij een ander, want dat wordt een pijnlijke gewaardwording. De samenleving valt uit elkaar in een aantal losse individuen die leven onder het motto 'ikke, ikke, ikke en de rest kan stikke'. Er is vandaag niets nieuws onder de zon. De popgroep 'Doe maar' zit op dezelfde lijn met de 'doe-maar-waar-je-zelf-zin-in-hebt-ethiek'; toe maar! Het zelfbeschikkingsrecht, dat de mens zichzelf toegeëigend heeft, wordt op grote schaal toegepast. Wat denkt dat mensje wel! Wat een air voor een nietig schepseltje! Ootmoed — dat hoort bij een andere wereld. Het woord geeft aan het neergeworpen zijn in volslagen ellende met een roep om verlossing op de lippen; het betekent: volledig op Gods hulp zijn aangewezen. Ootmoed brengt tot het aanvaarden van Gods redding. Verwondering maakt zich dan meester van de mens, vanwege Gods werk. In het slot van de profetieën van Micha noemt de profeet de betekenis van zijn naam: 'Wie is als Jahwe'! Dat is precies de uitroep van de verwonderde ootmoed. Dat ontbrak in Micha's tijd. Micha moet spreken over een rechtszaak om te waarschuwen voor het dreigende oordeel. In het vonis wordt de uitweg gewezen. Van de ootmoed getuigt Psalm 131 op een mooie manier: 'HERE, mijn hart is niet hovaardig, mijn ogen zijn niet

trots; ik wandel niet in grootse dingen, noch in dingen die te wonderbaar voor mij zijn'. In die weg van ootmoed is de koesterende liefde van God te ontvangen, waarover Psalm 131 in het vervolg spreekt (vers 2). Hoe komen we tot zo'n levenswandel? We moeten door Woord en Geest tot Christus' beeld vernieuwd worden. De Zoon van God kwam om te dienen; het was Zijn spijze, Zijn levensbehoefte, om de wil van Zijn Vader te doen. Dat is dienen. Zelfs toen in Gethsemane het bloedige zweet Hem door de huid geperst werd, bad de Heiland: niet mijn wil, maar de uwe geschiede. Dienstknechten onderwerpen zich aan de wil van hun Meester. Het Woord van de HERE is daarbij het richtsnoer. Het kan gebeuren, dat er m.b.t. uw dienst door de wereld spottend wordt opgemerkt; 'U hebt het steeds over de Bijbel; hebt u geen eigen mening?'. Eigenlijk is het een eer als een dienstknecht zo door de buitenwacht zou worden aangesproken. Tot die dienst roept Micha met kracht op. Het profetisch spreken over deze rechtszaak had tot doel om te waarschuwen. Als er niet geluisterd wordt, volgt het oordeel van de HERE. Ook wordt de weg van de verlossing gewezen, dat is de weg van de nederige gehoorzaamheid. Het ootmoedig aanvaarden van Gods beloften is voorwaarde voor het leven in het verbond. Vrijpraak van het gericht van God is er door het geloof in Jezus Christus. Onze Verlosser heeft ons van het strenge oordeel van God bevrijd door Zijn veroordeling onder de wereldlijke rechter Pilatus. Zou die wonderlijke vrijpraak ons niet tot blijmoedige dienst brengen?

Terneuzen

C. J. MEWE

M. Ward

LIZA

Door een niet uit te blussen geloof en liefde komt een verwoest leven tot bloei.

Dit bekroonde boek vertelt hoe: een epos van onstuitbare geestkracht.

144 pag. f 9,90.

**OOSTERBAAN
& LE COINTRE B.V.**

Postbus 25 - 4460 AA Goes - Tel. 01100-15591

KERKELIJK LEVEN

* * Samenroepen

De kerkeraad van Heemse verzond vorige maand aan de kerken een eerste informatie omtrent de zaken voor de agenda van de generale synode die aldaar in 1984 D.V. gehouden zal worden. Daarmee heeft deze samenroepende kerk een volgende stap gezet op de lange weg van haar werkzaamheden.

Aan de pers, ook aan ons blad, werd gevraagd nogmaals de aandacht te vestigen op het postadres, waar stukken voor de agenda worden ingewacht. Aan dat verzoek voldoen we hierbij. Het postadres luidt: Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Heemse 1984, POSTBUS 190, 7770 AD HARDENBERG.

En nu maar hopen (ik schrijf deze driestarren op 15 november) dat de stakingsperikelen bij de PTT heel snel voorbij zijn! Wat heb je anders aan een postadres?

Het is niet voor te stellen wat een moeiten het zou geven wanneer er poststakingen uitbraken vlak vóór en tijdens de generale synode. Als ik alleen al denk aan de 600 brieven die de 2e scriba van Arnhem, drs. G. van Rongen, tijdens de zittingsperiode heeft verzonden... En vele daarvan konden beslist geen vertraging lijden.

Trouwens, ook het kerkelijk leven ondervindt nu al de kwalijke gevolgen van stakings- en prikacties. Verzending van attestaties, van convocaties voor klassicale vergaderingen en van soortgelijke stukken stagneert.

Gelukkig heeft Uitgeverij Vijlbrief nog juist vóórdat de poststakingen uitbraken enkele deputatenrapporten aan de kerken kunnen verzenden. Precies volgens planning en volgens afspraak verschenen deze rapporten op 24 oktober — hulde aan deze Uitgeverij!

Vijlbrief leverde weer een keurig grafisch product af. En niet klein: samen 472 blz. Het betreft de deputatenrapporten voor Geestelijke verzorging van militairen, voor Bijbelvertaling, voor Enige Gezangen (82 blz.) en voor de Psalmberijming (382 blz.).

Er is dus volop werk aan de winkel voor kerken en kerkleden! Op de eerste lijst van de agenda staan al reacties vermeld op de eerder verschenen rapporten, met name die van de liturgie in 'lees-samenkomsten' en van de herziening van het Kerkboek. Deze tweede serie rapporten zal ongetwijfeld ook een behoorlijk aantal reacties opleveren.

In dat verband is het wellicht goed de aan-

wijzing van de samenroepende kerk voor het inzenden van stukken te herhalen:

- per brief dient slechts één onderwerp aan de orde te worden gesteld;
- voor brieven en andere stukken dient alleen gebruik te worden gemaakt van het formaat A4 (297 x 210 mm).

In ons blad werden al enkele deputatenrapporten besproken, namelijk het rapport over de 'Lees-samenkomsten' (door prof. J. Kamphuis) en het rapport over de herziening van het Kerkboek (door dr. W. G. de Vries). Het zal niet mogelijk zijn álle verschenen en nog te verschijnen rapporten te recenseren in ons blad. Nog minder is het onze bedoeling afgepaste en afgeronde oordelen te geven. Persorganen dienen zich in dit stadium bescheiden op te stellen. De kerken behoren te spreken, nu via hun stukken aan de synode, en straks in de synode zelf. Wat in ons blad reeds geschreven is over de rapporten en wat nog verder geschreven zal worden, moge dienen ter presentatie en oriëntatie van de zaken die in de rapporten aan de orde komen.

* * Samen danken

We grijpen nu eerst even ver vooruit in de tijd.

Volgens kerkelijke gewoonte zal door de kerkeraad van Heemse vóór de opening van de generale synode ongetwijfeld een dienst van Woord en gebed worden belegd, kortweg 'Bidstond' genoemd. Ieder zou zich verwonderen als zulks niet gebeurde.

Wat me persoonlijk echter altijd verwonderd heeft is, dat na de sluiting van de synode géén dienst van Woord en gebed wordt gehouden, zeg maar: een 'Dankstond'. Daarom wil ik toch eens de vraag in ons midden leggen: zou het geen goede kerkelijke gewoonte kunnen worden dat de kerkeraad van de ontvangende kerk ook na *beëindiging* van de synode-arbeid een kerkdienst belegt?

De tegenwerping kan worden gemaakt dat in het verleden tijdens de slotzitting van een synode toch ook de de HERE gedankt werd voor zijn kracht en hulp bij alle synodale arbeid. Het is waar. Wie de Acta's van de synoden erop naleest wordt getroffen door de christelijke toonzetting van dank in de slotzittingen.

Die toonzetting valt te beluisteren in de slotwoorden van de praesides, van de assessoren en van de adviseurs. Bovenal zal die toonzetting weerklonken hebben in het dank- en smeekgebed bij monde van de praeses. Als ook in het afsluitende lied.

Nu, dan past toch daarna een *Dankdienst* van Woord en gebed? In het midden van de geméente?

Een publieke eredienst, waarin het Woord wordt bediend door (één van) de plaatselijke predikant(en). Zo worden begin en einde van de meeste vergaderingen der kerken gemarkeerd door ambtelijke Woorddiensten in de gemeente ter plaatse.

Bidden en danken, danken en bidden is één — het is waar. De 'Bidstond' die aan de synodevergadering vooraf gaat, staat in het raam van de *dankbaarheid* jegens God die het kerkelijk leven en samenleven onderhoudt en regeert. En de 'Dankstond' ná de synodevergadering zal tevens zijn een *bidden* en *smeken* tot de HERE om zijn zegen over de kerken en over de genomen besluiten.

Daarom is er, dunkt me, alles voor te zeggen dat de kerkeraad die de kerken samenriep voor de synode, aan het eind de geméente samenroept: Laten we samen dánken!

* * 29 mei 1619

Wanneer het er inderdaad van zou komen zo'n Dankdienst in te stellen, zitten we trouwens op een goede historische lijn. Het zou beslist geen volslagen 'nieuwigheid' zijn. De Dordtse Synode van 1618/1619 is ons namelijk hierin al voorgegaan.

We lezen in de *Post-Acta* van deze synode dat op 28 mei 1619 (178e zitting) 'is goedgevonden deze Synode met een openbare dankzegging tot God te eindigen, die de Eerwaardige D. Balthasar Lydius, Herder dezer Gemeente, doen zal in tegenwoordigheid van het volk, en van de gansche Synode met eene openbare predikatie in de Groote kerk'. (editie *Donner*, p. 950).

Opvallend acht ik hier dat tweemaal het woord 'openbaar' valt: 'openbare dankzegging en openbare predikatie'. Eveneens is opvallend dat als éérste genoemd wordt de tegenwoordigheid van het vólk, en daarna die van 'de gansche Synode'. Dit accentueert deze samenkomst als een eredienst van de gemeente.

Vervolgens lezen we over de 180e zitting ('den 29 Mei des Woensdags, des voormiddags') dat de Heeren Politieke Commissarissen en alle Gedeputeerden der Nederlandsche Kerken zijn samengekomen in de vergaderzaal waar gedurende vele maanden de arbeid van de synode heeft plaats gevonden.

De straten van Dordrecht zullen op die woensdagmorgen een bijzondere aanblik hebben gegeven. Want nadat in de vergaderzaal een kort gebed was uitgesproken, 'zijn ze te gelijk in orde uitgegaan naar de Groote kerk, de Heeren Commissarissen voorgaande, en de Achtbare Magistraat dezer stad uit het Raadhuis hen vergezel-

schappende, alwaar de eerwaardige D. Balthasar Lydius, Herder dezer Gemeente, in eene groote vergadering van volk, eene predikatie gedaan heeft uit Jesaja 12 : 1, 2, 3'.

De tekstkeus van de Dordtse predikant is treffend. De profeet Jesaja spreekt daar over de afwending van Gods toorn, over het vertrouwen op de sterkte van de HERE en over het met vreugde water scheppen uit de bronnen des heils. Een tekst die je vandaag nog treft, zeker in het licht van de kerkelijke situatie van toen. Door de vaststelling van de canones van Dordt werd het ware Evangelie des heils bewaard, zodat Gods volk met vreugde kon blijven drinken het water des levens.

De scriba van de Dordtse Synode geeft de inhoud van de preek met enkele korte zinnen aldus weer: in de predikatie heeft hij verklaard 'den droevigen toestand dezer Kerken in de voorgaande jaren, en de zonderlinge en wonderbare weldaden Gods, onlangs aan dezelve bewezen'. Voorts heeft hij 'hen allen ernstig en met vele redenen vermaand tot de schuldige dankbaarheid'.

Duidelijk is ook dat het in de Grote Kerk van Dordrecht een dienst van Woord en *gebed* betrof. Het werd inderdaad een Dánkstond. Want de plaatselijke predikant Lydius heeft 'de goede en groote God in het openbaar plechtig gedankt, zoo voor al deze weldaden, aan de Nederlandsche Kerken bewezen, als in het bijzonder voor een zonderlingen zegen, waarmede Hij de handelingen dezer Synode heeft achtervolgd, en dezelve tot een gewenscht einde gebracht; en tegelijk daarbij gevoegd een aandachtig gebed tot God, opdat al hetgeen in deze Synode besloten is, ten beste der Kerk gelukkig ten uitvoer mag worden gebracht'.

Als we dit verslag van de laatste synodedag in 1619 lezen en op ons laten inwerken, worden we, dunkt me, er des te meer van doordrongen dat het een goede zaak zou zijn deze oude gewoonte van een 'Dankstond' in ere te herstellen. In Heemse 1984 zou die lijn weer opgepakt kunnen worden.

De *volgorde* van een en ander zou nu wel een andere zijn dan in 1619. In Dordrecht werden namelijk de gebruikelijke toespraken aan het eind van de synode gehouden ná de kerkdienst. De stoet van 'WelEdele Commissarissen' en van 'Eerwaardige Gedeputeerden, zo Uitheemschen als Inlandschen' bewoog zich weer over de straten van Dordrecht: 'Uit de kerk zijn ze allen in dezelfde orde tot de vergaderplaats wedergekeerd'.

En tóen volgden de toespraken van de praeses de assessoren, alsmede van de woordvoerder van de Hoog Mog. Heeren Staten-Generaal.

Ik stel me voor dat de volgorde bij ons vandaag een andere zou zijn, namelijk: eerst het slotwoord van de praeses en de toespraken van de assessor

en van de woordvoerder van de adviseurs, waarna de synode gesloten wordt verklaard. Deze slotzitting zal wellicht iets korter kunnen zijn dan tot nog toe, indien inderdaad nog een Dankdienst volgt. Slotzitting en Dankdienst kunnen direct in elkaar overgaan: kerkeraad, dienstdoende ouderling en predikant zijn reeds aanwezig. Gemeente en 'geëmeriteerde' synodeleden mogen zich samen stellen voor het aangezicht van Hem, in wiens naam onze hulp is.

Nogmaals: ik wilde het bovenstaande als vraag in ons midden leggen. We grijpen hiermee ver vooruit in de tijd. Maar een vraag wil graag overwogen worden. Daarom deze driestar 'ter overweging'. Met name aan de raad van de kerk te Heemse. Misschien kan die overweging nog een plaatsje krijgen bij het vele voorbereidende werk.

* * Militairen

We vragen deze week nog aandacht voor twee deputatenrapporten van kleine omvang. Allereerst van de deputaten voor de geestelijke verzorging van militairen.

De synode van Arnhem heeft de bijzondere aandacht van kerkeraden en predikanten gevraagd voor de bestaande vacatures voor krijgsmacht-predikant: een verzoek tot vervulling van de vacatures moet 'zeer ernstig overwogen worden' (*Acta*, art. 100). Deputaten melden nu dat met name door deze uitspraak vrijwel alle benaderde predikanten overtuigd bleken van de noodzaak van dit werk.

Toch leverde de wervingsarbeid van deputaten helaas (nog) geen resultaat op: om zeer uiteenlopende redenen waren de benaderde predikanten zelf niet in de gelegenheid de functie van krijgsmacht-predikant te gaan vervullen.

We betreuren het, evenals deputaten zelf, dat zij geen predikant konden voordragen aan de hoofdlegerpredikant, ondanks hun intensief pogen. Temeer omdat deputaten onderstrepen dat hun bij vernieuwing gebleken is dat er nog steeds ruimte is voor gereformeerde geestelijke verzorging.

In dit verband heb ik een vraag. De synode van Arnhem droeg deputaten op ijverig te zoeken naar geschikte predikanten voor dit werk '*eventueel met hulp van de classicale vergaderingen*'. Deze hulp kan betekenen dat een bepaalde classis de concrete situatie overweegt wanneer één van de classispredikanten, samen met zijn kerkeraad, een concreet verzoek van deputaten ter sprake brengt.

Toch geeft deze passage uit het besluit van Arnhem m.i. nog meer ruimte en armslag aan deputaten. In deze zin namelijk dat deputaten aan

alle classes het verzoek richten om in eigen ressort te overleggen wie van de predikanten voor deze arbeid vrijgemaakt zou kunnen worden, mede door de classicale hulp die gedurende het dienstverband verleend kan worden aan de betrokken kerk. Misschien geeft zo'n classicale bespreking, naar aanleiding van een informerende brief van deputaten, een eerste aanzet voor een uiteindelijke bereidverklaring. Daarom geef ik hier deze suggestie door.

Zeer terecht hebben deputaten in een brief aan de redactie van 'Dubbel-Aksent' (het blad van de Diensten Protestantse en Rooms-Katholieke Geestelijke Verzorging) hun toenemende zorg kenbaar gemaakt over de inhoud van dit blad. Het is inderdaad zeer verontrustend te lezen wat in dit blad aan 'voorlichtende' lectuur geboden wordt ten aanzien van het IKV, emancipatie en homofilie. Het protest van onze deputaten is te meer op z'n plaats omdat 'Dubbel-Aksent' verschijnt onder verantwoordelijkheid van de hoofdlegerpredikant.

De vraag mag gesteld worden: in hoeverre is er in dit blad ruimte voor gereformeerde geestelijke verzorging, dus voor een gereformeerde (tegen)-stem?

* * Bijbelvertaling

De synode van Arnhem besloot over te gaan tot de instelling van een klein deputaatschap voor de zaken van de Bijbelvertaling (*Acta*, art. 163).

De bezwaren tegen dit besluit (deze nieuwe zaak is niet in de weg van art. 30 K.O. op de agenda van de synode geplaatst), welke bezwaren door de synode zelf reeds onder ogen werden gezien en nu door enkele mindere vergaderingen aan de synode van Heemse zijn voorgelegd) beoordeel ik nu niet. 'Heemse' moet beoordelen of de ongewone stap van 'Arnhem' een ongeoorloofde was.

Daarom te meer onderstreep ik de gedachte van dit deputaatschap in haar rapport: 'In ieder geval zal het goed zijn dat de kerkelijke vergaderingen zich uitspreken over de wens tot continuering van dit deputaatschap'. In Arnhem lagen alleen brieven van plaatselijke kerkeraden ter tafel (Haarlem en Ermelo). Deze zaak moge nu aandacht vinden op de classicale en provinciale vergaderingen.

Het korte deputatenrapport toont aan dat het deze zaak waard is. De kerken moeten via een deputaatschap 'de vinger bij de pols kunnen houden' bij de ontwikkelingen op het gebied van bijbelvertaling.

De Here heeft de Schrift aan de kerken toevertrouwd. Zij moeten dan ook diligent zijn als het gaat om de *vertaling* van de Schrift die in de kerken gebruikt zal worden.

C.J.S.

Bloemen voor Schilder II

In de Ref. van 15 okt. j.l. verscheen de eerste van een drietal recensies van de hand van ds. Oosterhuis. Daarin ging het over Het kerkerschap biedt behouden vaart van prof. H. J. Schilder. Na een onbedoelde onderbreking hieronder nu het vervolg.

Van de bloemlezingen uit het werk van prof. drs. H. J. Schilder, die sinds zijn emeritering het licht zagen, willen we hier de tweede bespreken: *Richteren en Ruth: Een vacature vervuld*, in 1982 verschenen bij uitgeverij Kok te Kampen. Deze bundel vormt blijkens het colofon een onderdeel van door de jaren heen verspreid perswerk van de auteur.

Deze uitgaven vinden kennelijk hun aanleiding in het afscheid van Schilder als hoogleraar O.T. en zijn niet minder dan de vorige bundel die wij bespraken een bewijs van waardering van zijn leerlingen en daarom eveneens te typeren als bloemen voor Schilder.

De titel van de onderhavige bundel is behalve correct, gelet op de inhoud van het boek, ook zeer passend, gelet op de voorspoedige vervulling van de door Schilders vertrek vacante leerstoel. En de inhoud, waarin de feestrol Ruth centraal staat maakt de bundel tot een waar 'Festschrift'.

Het boek bestaat uit twee delen.

Het eerste deel draagt het opschrift: *Richteren en Ruth: Ielijk en lieflijk*. Het was oorspronkelijk een artikelenreeks in *De Poortwake* VI (1951/52). Schilder behandelt hierin de verhouding van het boek Ruth tot het boek Richteren, in het bijzonder Richteren XVII-XXI, welke hoofdstukken hij in aansluiting bij A. Noordt-zij typeert als een 'dieptedoorsnede', een geestelijke typering van de toestand in de richterentijd, 12.

Tot deze vergelijkende behandeling geeft de Schrift zelf aanleiding door het inleidende vers van het boek Ruth: 'In de dagen, dat de richters richtten, gebeurde het...'

Het gaat dan ook om de vergelijking van de situatie van afval onder Israël zoals Richteren die beschrijft én het verlossend werk dat de HERE in die situatie, getuige het boek Ruth gaat tot stand brengen. Schilder omschrijft het als volgt: '... in die dagen, waarin onder steeds terugkerende richters de noodzaak van het ko-

ningschap steeds meer blijkt, komt God zeggen: Ik werk daar reeds aan. De koning komt', 15.

Het opschrift van dit eerste deel moet dan ook niet worden misverstaan, als zou Schilder bedoelen, dat alles in het boek Ruth even lieflijk is. Hij geeft dan ook op allerlei punten aan, hoe de situatie van de richterentijd in het boek Ruth herkenbaar is, 19.

De volgende vijf aspecten van de verhouding Richteren-Ruth worden achtereenvolgens in een aantal paragrafen belicht:

I. de *geboorteweg* van de Koning Israëls in Ruth tegenover de koningsvacature in Richteren;

II. de oefening van de *verbondsge-meenschap* in Ruth tegenover het *individualisme* in Richteren;

III. de *bouw* van de geslachten in Ruth tegenover de *crisis* van de geslachten in Richteren;

IV. de *recht-matige* liefde in Ruth tegenover de *verdwaalde* 'liefde' in Richteren;

V. het *kerkelijk* liefdesverkeer in Ruth tegenover de *verwereldlijkte samenleving* in Richteren.

Op pag. 34 geeft Schilder op deze indeling de volgende toelichting: 'Het is duidelijk, dat deze vijf motieven van elkaar allerminst streng gescheiden zijn. Eigenlijk zijn II-V de uitwerking van I, dat fundamenteel is voor al het andere; terwijl III en IV weer een nadere uitwerking bevatten van II, waarna V het vorige min of meer samenvat'.

Deze toelichting is een impliciete erkenning, dat een betere stofindeling denkbaar is, hetgeen onze instemming heeft.

De uitwerking van de onderdelen is overtuigend en boeiend. Hierin gaan hand in hand kunstzinnige waarneming, behoedzame exegetische en pastorale uitwerking.

Graag hadden we gezien, dat bij deze herpublicatie in een bijlage iets meer was gezegd dan in noot 6 op pag. 36 gebeurt, over de plaats van het boek Ruth in de canon. Het is immers bekend, dat het boek Ruth in de hebreeuwse bijbel niet wordt aangetroffen tussen Richteren en Samuël, maar in de verzamelingen van de feestrollen, de zgn. Megillot. In een vergelijkende behandeling als Schilder hier geeft, kan iets bredere aandacht daarvoor niet overbodig heten.

Voor mij is het ook nog de vraag of Schilder gelijk heeft, als hij in noot 6 stelt, dat de afwijkende plaatsing van het boek Ruth in de hebreeuwse bijbel niets verandert aan de zakelijke verhouding tot het boek Richteren. In elk geval belemmert die het zicht op die verhouding, en wellicht is die afwijkende plaatsing ook een aanwijzing voor onvoldoende inzicht in die verhouding en een misverstaan van de inhoud van het boek Ruth onder het Jodendom.

Hiermee komen we reeds toe aan het tweede deel van de bundel, dat de titel draagt: *Ruth: Een oudtestamentisch Pinksterboek*.

Schilder geeft in dit deel namelijk een behandeling van het boek Ruth, die ondermeer antithetisch staat tegenover de wijze waarop in het Jodendom het boek Ruth tot een Pinksterboek is gemaakt, 37 v.

Deze studie heeft gediend als referaat, dat Schilder op 1 juni 1955, in de pinksterweek, gehouden heeft op de bondsdag van de bond van Geref. mannenverenigingen, en is oorspronkelijk gepubliceerd in *De Reformatie* XXXI (1956/57).

Die gelegenheid leende zich niet voor een gedetailleerde cursorische behandeling van Ruth, zoals in de meeste commentaren.

Toch is het hier gebodene ten volle een plaats waard tussen onze commentaren op Ruth en de hantering ervan als zodanig wordt vergemakkelijkt doordat achterin de bundel een tekstregister is opgenomen.

Schilder behandelt het boek Ruth thematisch. Het is hem erom begonnen te laten zien hoe daarin openbaring wordt gegeven van het werk van de drieënige God.

Hij typeert dat werk als volgt: Jahwe bezoekt in gunst Zijn volk na de straf over zijn afval, 49.

Deze 'bezoeking-in-gunst' bestaat hierin, dat Hij voortgaat te werken aan de vervulling van de koningsvacature, zoals die eenmaal gerealiseerd zou worden met het daadwerkelijk koningschap van Christus in de Pinksterbedeling.

De auteur beschrijft achtereenvolgens de voorzienigheid van de Vader, de verlossing door de Zoon en de praktijk van de H. Geest in het boek Ruth. Van deze aanpak geeft hij in een nawoord, 70v., een nadere verantwoording tegenover de kritiek, als zou deze behandeling schematisch

zijn. Wij delen die kritiek niet.

Wel zijn wij van oordeel dat een integrerende behandeling van het werk van de drieënige God in het boek Ruth de overzichtelijkheid, met name ook het zicht op de voortgang van dat werk blijkens de achtereenvolgende hoofdstukken, ten goede was gekomen.

Hoofdzaak is evenwel, dat Schilder hiermee een consequent theocentrische behandeling van het boek Ruth heeft gegeven.

Het bondsbestuur heeft hierin op de bondsdag anno 1955 ontvangen, waar het Schilder nauwelijks expliciet om had hoeven vragen: aandacht voor en wapening tegen het subjectivisme bij de Schriftbehandeling, 71 en 76 noot 1.

Aparte vermelding verdient in dit verband de confrontatie met de behandeling die ds. J. C. Sikkels van het boek Ruth gegeven heeft, 44-47, waarin, ondanks veel aandacht voor de heilshistorie, van een consequent theocentrisch-christologische behan-

deling nog geen sprake is.

Het valt op, dat ds. I. de Wolff en R. Houwen in deel III van *De geschiedenis der Godsopenbaring*, in hun behandeling van het boek Ruth, 449-482, ondanks veel dankbare gebruikmaking van Schilders studie, hem hierin niet zorgvuldiger zijn gevolgd. Dan hadden zij, mijns inziens, de inhoud van het boek Ruth niet als volgt samengevat: De gegeven rust in Israël beleden en *nochtans* (cursivering M. H. O.) een 'rustaanbrenger' verwekt. Deze formulering riekt naar een 'evenwichtsconstructie'. Bij J. van Raalte, *Een losser gegeven*, heb ik geen verwijzing naar het werk van Schilder aangetroffen. Diens boek uit 1965 beweegt zich echter duidelijk in Schilders lijn.

Al is er dus van een vacature geen sprake meer, toch voorziet het hier besproken boek van Schilder in een behoefte.

Bij hen die werk willen maken van persoonlijke Schriftstudie, bij het verenigingswerk, maar ook bij predikan-

ten en vakgenoten van Schilder, die regelmatig geconfronteerd worden met studies over Ruth van een heel ander karakter.¹

Mede met het oog daarop stemt het dankbaar, dat uitgeverij Kok te Kampen haar naam eraan heeft willen verbinden en het stijlvol heeft uitgevoerd.

Het boek telt 79 pagina's en kost f 12,50.

M. H. OOSTERHUIS

¹ In een recent nummer van een toonaangevend tijdschrift voor de studie van het O.T. treft men daar nog twee voorbeelden van aan: *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 95(1983) 1, 121-126. Interessant ter vergelijking met Schilders behandeling van de kwestie van Lossing en Leviraat, 58-61, is de tweede van de daar gepubliceerde bijdragen: H. F. Richter, *Zum Leviraat im Buch Ruth*.

De betekenis van de gereformeerde belijdenis

Drs. A. Noordegraaf, hervormd predikant en docent aan de reformatische sociale academie De Vijverberg te Ede, is een productief schrijver. En in zijn geschriften levert hij belangrijke bijdragen aan de gereformeerde bezinning op diverse terreinen, b.v. op dat van het welzijnswerk en van het onderwijs. Dat is ook het geval in een recent boek over 'de betekenis van de gereformeerde grondslag voor christelijke organisaties' (ondertitel).

Met klem van argumenten, o.a. in een overzicht van wat de Bijbel over 'belijden' zegt, komt hij op voor de confessie (de oecumenische symbolen en de formuleren van enigheid)

als grondslag voor christelijke scholen en andere organisaties. Hij doet dat ook tegenover 'evangelicalen' die een belijdenis afwijzen uit angst voor traditionalisme en verstarring. Daarbij wijst hij er terecht op dat de gereformeerde belijdenis ook een bescherming biedt tegen biblicisme: de waarheid is een eenheid (p. 33 e.v.).

Nu is het formuleren van een grondslag nog niet zo moeilijk. De dragende kracht ervan moet in de praktijk blijken. Hoe actueel het gereformeerde belijden is, laat Noordegraaf op allerlei punten zien. Hij gaat in op het welzijnswerk, op het begrip 'arbeid', op de taak van de overheid (i.v.m. art. 36 NGB), op de

moderne tendenzen in de richting van democratisering en emancipatie, enz.

Opvallend afwezig is een normatieve bespreking van de verhouding kerk-confessie-christelijke organisatie.

Niettemin, een waardevol boek over een zaak die ook in gereformeerde organisaties blijvend aan de orde moet zijn.

N.a.v. A. Noordegraaf, Meer dan een formule; de betekenis van de gereformeerde grondslag voor christelijke organisaties. Uitg. Kok Kampen (Vijverberg-serie 1) z.j. (1983), 140 blz.

K. VELING

Is de kerk een machts-instituut?

Onlangs verscheen een boekje van Mr. F. Boessenkool: 'Ver gebeuren in verse kleuren', waarin scherpe kritiek wordt geuit met name op het concilie van Nicea en op de 'gesloten canon'. Dezelfde schrijver vertaalde enige tijd geleden een boek van François Roget: 'Van Nicea tot Bonifatius, de kerk verbasterd in romeinse politiek en samenleving' (zie de recensie in de Reformatie van 15 mei 1982). In een

inleiding heeft Boessenkool toen al een eigen werkje over deze stof aangekondigd.

Een persoonlijke herinnering

De vertaler en schrijver-theoloog én jurist is mij niet onbekend. Bijna 50 jaar geleden kreeg ik van Boessenkool les in Grieks en Latijn om me op het Staatsexamen voor te bereiden. Aan dat onderricht denk ik nog

met dankbaarheid terug. Deze erkenlijkheid en het respect voor de auteur blijven, ook al groeiden we later geestelijk sterk uiteen. Dat Boessenkool het gereformeerde belijden in menig opzicht vaarwel heeft gezegd, vermoedde ik al toen ik zijn vertaling van Roget las, en het werd me heel duidelijk bij het lezen van dit boek. Al volgt de schrijver zeker niet slaafs allerlei theorieën uit de nieuwe theo-

logie, al heeft hij iets oorspronkelijks — de invloed van het moderne denken op dit geschrift is onmiskenbaar. Dit is heel duidelijk te merken bij de behandeling van verschillende onderwerpen, die voor de schrijver heel belangrijk zijn, de canonvorming, het geloof, Wie is Christus?, de invloed van de griekse wijsbegeerte e.a.

Nicea en de canonvorming

Eén van Boessenkools grote grieven is, dat in 325 op het concilie van Nicea een talrijke groep christenen buiten de kerk geplaatst werd (zie p. 33). Daarover straks nog meer. Dat men een afgeronde geloofsformule vaststelde (krachtens welke de arianen werden veroordeeld) vroeg krachtens innerlijke consequentie om een afgebakende opsomming van boeken en geschriften om die veroordeling te staven (p. 34). Dit is een merkwaardige redenering. Nooit heeft een concilie, zeker Nicea niet, noch de latere kerkvergaderingen in Hippo Regius en Carthago aan het eind van de vierde eeuw, de canon vastgesteld. Ze hebben die *beleden*. Het was geen machtsdaad van een kerkelijke vergadering, maar het ootmoedig erkennen van het Woord van God, dat al lang vaststond. Zo hebben H. Bavinck, F. W. Grosheide en anderen het ons geleerd, op dit standpunt stonden de hervormers, maar op deze argumentatie, die de schrijver zeer goed kent, wordt niet ingegaan. Zo is er ook niet, eigenmachtig, een geloofsformule opgesteld over Christus' godheid, waarbij men anderen hoogmoedig buitensloot, maar men heeft eerbiedig, in hoorzaamheid aan het Woord, dat al vaststond, dat van zichzelf gezegd heeft, beleden dat Christus eenswezens is met de Vader. Natuurlijk kwam er in Nicea ook 'vlees en wereld' bij, maar we zijn dankbaar voor het moedig vasthouden aan de belijdenis door Athanasius en Hosius van Cordova en anderen, immers wat was er anders van de kerk geworden? En voorts brengt de schrijver allerlei bezwaren naar voren tegen de 'gesloten canon', die ook al vele malen door anderen geuit zijn. Boessenkool schildert toch niet altijd met zo 'verse kleuren' als de titel van zijn boek doet voorkomen.

Wat is geloof (geloven)?

De schrijver heeft nogal bezwaar tegen de formuleringen van de Heidelbergse Catechismus, dat wij door het geloof Christus ingelijfd zijn, of een lidmaat van Christus zijn (antw. 20, 32). Hij vindt ook, dat ons geloofsbegrip te intellectualistisch, te 'wes-

ters' is. We moeten terug naar de 'emoenah'. Dit is een in de HERE (Jahweh) gerust zijn (p. 21vv). Dit wordt volgens de auteur rechtstreeks door God gegeven. Opmerkelijk is de sterke reserve tegenover Ursinus (het voor waar houden van de gecanoniseerde boeken, p. 23).

Het zo prachtige antwoord 21 van de catechismus wordt 'moeizaam, zwaartillend en tobberig' genoemd. Merkwaardig is, dat Boessenkool niet ingaat op het tweede deel van dit antwoord, het vaste vertrouwen, waarbij de 'emoenah' toch wel degelijk gehonoreerd wordt. En ook het 'voor waarachtig houden' in het eerste deel is niet maar een intellectualistisch weten, en ook geen 'boekgeloof'. Het verschil tussen de schrijver en het gereformeerd belijden is echter, dat de kerk het Evangelie met gezag predikt en de eis tot geloof mag stellen, ook het ongeloof moet veroordelen en de dwalenden terechtwijzen. Daarop komen we straks nog terug.

Christus

Boessenkool stelt, dat het begin van het Johannesevangelie niet meer pretendeert, dan dat Christus de woorden spreekt, die Hij van God heeft vernomen (p. 79). We moeten een en ander niet te 'westers', te 'ontologisch' opvatten. Maar als Christus niet echt God is, kan Hij ons niet van onze zonden verlossen (zie o.a. Hebr. 7:11-28). Doch ook de bijbelse leer van de verzoening door voldoening komt onder het spervuur van kritiek. Zie wat Boessenkool schrijft over zondag 5 en 6 van de catechismus en over het 'lutron', de losprijs in Mc. 10:45 (p. 69).

Het griekse denken

De kritiek, ook door Boessenkool geuit, dat de kerk zich in feite overleverde aan de griekse filosofie, is meer gehoord. En wie zal ontkennen, dat Augustinus te veel onder invloed stond van Plato, dat Thomas van Aquino, en later ook Voetius, en soms H. Bavinck, zich te veel lieten leiden door Aristoteles? Maar men slaat door. Zo heeft de schrijver, zoals we al zagen, veel moeite met de ontologie, de *zijnsleer*, en dan ook met de belijdenis, dat Christus God is.

Maar het gaat er toch om, los van alle griekse filosofie of welke wijsbegeerte ook, of Christus echt Gods Zoon is, en ook of God er is, of de Bijbel waar is, of we met *echte feiten te maken hebben of niet*. Als er geen zon is (ontologisch) kan zij ons ook niet bestralen en verwarmen. En als Christus niet meer is dan het culmi-

natiepunt van de profetie, zoals we op pag. 80 lezen, dan is dit hetzelfde wat we bij Schillenbeeckx en anderen kunnen lezen. Maar dan is Jezus niet meer dan een verheven mens, en kan Hij ons niet van het eeuwig verderf verlossen.

Machtsvertoon of goddelijke opdracht?

Als een rode draad loopt door dit boekje de afkeer van de schrijver van een kerk, die met gezag spreekt en bindend formuleert wat we geloven moeten. Het boek van Roget, dat Boessenkool eerder vertaalde, vermeldt ook veel machtsmisbruik van de kerk, vooral in de vierde tot de achtste eeuw. Maar alle misbruik heft het goede gebruik niet op. De kerk heeft toch de opdracht, Gods Woord te prediken, met bevel van geloof en bekering. Daar is toch het woord van Christus: 'Wat gij binden zult op aarde, zal in de hemelen gebonden zijn' (Matth. 16:19) en we lezen ook 'Wie u hoort, hoort Mij' (Luc. 10:16). Boessenkool kent deze teksten natuurlijk goed, maar hij is er blijkbaar aan ontgroeid, ze worden zelfs niet genoemd in dit boek, en dat zou in zijn betoog toch niet kunnen worden nagelaten. Niets staat echter voor de schrijver vast. De bijbeltekst zeker niet. Fel is zijn afweer tegen de overgeleverde canon, die we kritiekloos zouden moeten geloven. Zelfs wordt de suggestie gedaan, dat er wel eens een grootscheepse vervalsing (vergrieksing) van de handschriften van het N.T. kan hebben plaatsgehad (p. 116). Voor de gereformeerde belijdenisgeschriften is al heel weinig respect. De Dordtse Leerregels zouden in elk geval maar het beste zo spoedig mogelijk in het archief opgeborgen moeten worden (zie p. 113). Er zijn naar mijn mening doperse, spiritualistische trekjes te bemerken bij de schrijver, als hij voortdurend stelt dat we het geloof rechtstreeks van God hebben, en als hij tusseninstanties, de gezagvolle prediking van de kerk, en een goddelijk, gezaghebbend Woord, voortdurend kritiseert. Het is dan ook niet verwonderlijk als Boessenkool op een bepaald ogenblik kiest voor Schwefel tegenover Luther (p. 52).

Een levensbiecht

Er komen in dit boek autobiografische gedeelten voor. Hij herinnert aan het tafelgebed van zijn vader, aan Bot-schuyver, de leraar grieks op het Kamper gymnasium in vroeger dagen, aan zijn contacten met Dooyeweerd, en later met Ds Jac. Ozinga. Duidelijk is wel, dat er grote ver-

schuivingen plaatsvonden. Daarvoor komt de auteur ook eerlijk uit. Daarom sprak ik van een levensbiecht. Boessenkool wordt nooit rancuneus tegenover zijn gereformeerd verleden, al nam hij m.i. radicaal afstand van dit gereformeerd belijden. De uitgever spreekt op de omslag van 'het relaas van een echte emancipatie, hoe iemand in onverbroken innerlijke verbondenheid met het orthodox-gereformeerde milieu van zijn jeugd, zich heeft laten bevrijden van leergezag en geestelijke dwang door te luisteren naar de vriendelijkheid van het evangelie'.

Maar een *innerlijke* verbondenheid met de rechtzinnig gereformeerden is er niet meer. We zouden eerder met Okke Jager moeten zeggen — maar dan in een heel andere zin — 'Hier scheiden zich onze wegen'. We zeggen dit niet hooghartig, maar met verdriet in het hart omdat we iemand die we oprecht hoogachten, zo ver zagen afzwerven. Maar er zijn er zoveel, die 'hun denken hebben laten vernieuwen' zoals ik eens iemand hoorde zeggen.

Menigeen in deze tijd zal zeggen dat een bespreking als door mij gegeven bewijst, dat we niet openstaan

voor de nieuwe tijd en verkrampt ons vasthouden aan een verouderde belijdenis. God weet, dat hier iets anders in het geding is, nl. het al of niet belijden van Gods Woord, dat levend en krachtig is. Daarmee hangt samen eeuwig heil of eeuwig verderf. Laten we daarom deze belijdenis vasthouden. Om ons levens' wil.

Amersfoort

M. J. ARNTZEN

* N.a.v. Mr. F. Boessenkool: *Ver ge-beuren in verse kleuren*: Schrijft het Concilie van Nicea de grondwet van het Koninkrijk der hemelen? (Kok, Kampen 1983, 119 p. Prijs f 17,50).

Een creatief politicus

Enkele maanden terug verscheen Universeele en Antirevolutionaire deel twee, een toelichting op de richtlijnen van het GPV. Verbrugh behandelt in dit deel artikel 11 (de strijdkrachten, artikel 12 (Buitenlandse politiek; ontwikkelingsgebieden), artikel 14 (Financiële politiek), artikel 15 (Economie en nationale ontwikkeling) en artikel 16 (Ruimtelijke ordening en milieu). Dit tweede deel is veel dikker dan het eerste en het is de bedoeling van de schrijver om in 1984 een derde deel te publiceren over de nog niet besproken artikelen. Daarmee zal de toelichting dan compleet zijn.

Voordat Verbrugh in deel twee verder gaat met de toelichting schrijft hij eerst een aparte inleiding voor de delen twee en drie. De lezer zou namelijk kunnen denken dat in deel één de zogenaamde beginsel-artikelen zijn behandeld en dat het er nu alleen nog om gaat een logisch beeld te ontwikkelen en dat intelligent te verdedigen. Verbrugh maakt een vergelijking met de oude AR. Daar had men het beginsel ontwikkeld van de soevereiniteit in eigen kring. In het politiek beleid beriep men zich op dat beginsel. Er werd geen correctie meer aangebracht vanuit de Heilige Schrift.

Het GPV moet haar beginselen niet verabsoluteren. Verbrugh maakt zijn uitgangspunt duidelijk: we moeten een band houden met 1948 (contra bijvoorbeeld de aanhangers van de soevereiniteit in eigen kring) en we moeten ons optreden vandaag laten wortelen in en toetsen aan de Heilige Schrift en de belijdenis. In de eerste vijf artikelen is het bijbels fundament gelegd voor de nationaal-gereformeerde politiek. Dat betekent niet dat we na de eerste vijf artikelen de neutra-

le zone ingaan. We blijven gereformeerde politici. Verbrugh benadrukt nog eens 'dat uitstekende kennis van het bijbelse fundament van de begin-artikelen (zodat men zich erop kan en zal beroepen) de kracht, het vuur en de glorie van de nationale christelijke politiek is'. Dat geeft de manier aan waarop Verbrugh als politicus actief is geweest. Dat drukt een stempel op heel zijn werk, ook op Universeele en Antirevolutionaire. Wanneer het soms over heel ingewikkelde problemen gaat waar veel deskundigheid voor nodig is, is Verbrugh toch steeds weer na te rekenen op zijn uitgangspunt. Dat betekent ook dat de discussie over de nationaal-gereformeerde politiek niet aan deskundigen overgelaten hoeft te worden!

De belangrijkste oorzaak van de dikte van deel twee ligt in de omvang van het hoofdstuk over de buitenlandse politiek (130 van 300 pagina's van de Toelichting!). Verbrugh heeft een bijzondere voorliefde voor dit onderwerp. Ruime aandacht wordt gegeven aan de Verenigde Naties, de NAVO en de EG. Zelfs de Friese taal en cultuur en de culturele minderheden passeren de revue! De reden daarvan moet u zelf maar bij Verbrugh lezen. In deze bespreking willen we wat breder ingaan op een onderdeel uit dit hoofdstuk, namelijk het beginsel van non-interventie en het recht van verzet.

Een regering kan zich gaan bemoeien met de aangelegenheden van een ander land. Dat noemen we interventie. Het kan op uiteenlopende manieren plaatsvinden: door uitspraken te doen, door economische maatregelen of het verbreken van de diplomatieke betrekkingen. Gewapenderhand ingrijpen is wel de zwaarste

vorm van interventie. In het volkenrecht is non-interventie regel.

Verbrugh verweert zich tegen de mening dat schending van de mensenrechten voldoende is om zich te mengen in de aangelegenheden van een andere staat. Je kunt wel een hele waslijst aan mensenrechten opstellen en dan is de één toch echt belangrijker dan de ander. Verbrugh concludeert: 'Het "recht op leven" en de vrijheid van godsdienstig belijden zijn de enige mensenrechten waarvan schending een houdbare grond oplevert voor interventie.' Interventie door een buitenlandse overheid moedigt het verzet in eigen land aan. Daarom komt de vraag aan de orde: is er ook recht van verzet? De hoofdregel is dat er geen recht van verzet bestaat. De onderdanen moeten tegenover de overheid gehoorzaam zijn. God stelt vorsten aan en zet ze af. Ook al is de persoon die het overheidsambt bekleedt slecht, hij moet net zo goed gehoorzaam worden als de koning die wijs en goed regeert. Maar er zijn ook uitzonderingen op deze hoofdregel. Verbrugh noemt de volgende:

a) als de overheid onschuldige onderdanen die onder haar rechtsmacht vallen, opzettelijk doodt of toelaat dat deze worden gedood;

b) als de overheid ernstige geloofsvervolgelingen instelt;

c) als de overheid tegen belangrijke wetten van de staat in handelt waardoor het desbetreffende optreden van de overheid de legitimiteit verliest (85).

De laatste twee uitzonderingen zijn binnen het gereformeerde denken over het recht van verzet bekend. De eerste uitzondering is volgens ons nieuw. Daarom is het ook opvallend

dat Verbrugh deze uitzondering als eerste noemt. Met deze uitzondering is dezelfde zaak bedoeld als de schending van het 'recht op leven', wat een grond was voor interventie.

Verbrugh vindt het fundamenteel voor deze uitzondering in Genesis 9, 6: het bloed van de moordenaar zal worden vergoten. Hoe dat gebeurt? Door een familiericht (bloedwraak) en later gaandeweg door de overheid. Wanneer de overheid met opzet in gebreke blijft en het misdrijf van een beraamde doodslag op een onschuldige niet vervolgt, dan moet toch worden geprobeerd aan de rechtsregel van Genesis 9, 6 te voldoen. Als de overheid zelf de moorden laat uitvoeren is die noodzaak nog duidelijker. Verbrugh noemt als voorbeelden de vroedvrouwen in Egypte die de moord op de zonen van Israël vrijdelden en de hofmaarschalk Obadja die in de tijd dat koningin Izebel de profeten van de Here uitroeide, honderd profeten verborg en verzorgde (Ex. 1, 17 en I Kon. 18, 4). Verbrugh komt tot de stelling dat wanneer een overheid moorden toelaat of bevordert, weer het recht ontstaat van een familie- of stamgericht en dat de oppositie zich zelfs mag gaan bewapenen, zodat er tegenover de overheid een andere wapenmacht ontstaat. De overheid kan dan het monopolie van de zwaarmacht niet langer bezitten.

In Genesis 9, 1-7 lezen we over de vernieuwing van de scheppingszegen na de zondvloed. Het gaat daarbij om de verhouding van mens en dier en de mensen onderling. Het leven van de mens wordt beschermd tegenover de dieren en tegenover de andere mensen.

De tekst zegt niets over de manier waarop de rechtsregel gehandhaafd moet worden. Dat zal in het begin o.a. wel door een vorm van bloedwraak gebeurd zijn. Later kreeg de overheid die bevoegdheid. Uit Romeinen 13, 4 is duidelijk dat het tot de bevoegdheid van de overheid behoort om deze rechtsregel te handhaven. Dat behoort tot haar taak.

Maar het gaat ons te ver om te zeggen: als de overheid het niet doet, dan moet de bevolking zelf ingrijpen. De vroedvrouwen in Egypte doodden de jongetjes van Israël niet. Maar daar was duidelijk sprake van geloofsvervolging. Het ging om Gods volk contra Farao. Izebel probeerde de profeten van de Here uit te roeien. Een vervolging omdat ze de Here vreesden en Hem trouw wilden blijven. Dat valt ook onder de tweede uitzondering.

Bovendien, de vroedvrouwen en Obadja pleegden verzet om iets te voorkomen. In andere situaties wanneer er geen sprake is van geloofsvervolging moeten we ook medewerking weigeren aan massamoord. Dat is te funderen in Handelingen 5, 29. Maar dat gaat minder ver dan in opstand komen tegen de overheid.

Verbrugh schrijft dat het recht van een familie- of stamgericht weer kan ontstaan en dat een oppositie zich kan gaan bewapenen. Dat komt er eigenlijk op neer dat mensen dan het recht in eigen hand kunnen nemen. Dan ontstaat al snel een anarchie en we kunnen wel zeggen dat het dan van kwaad tot erger gaat. In zijn beschouwingen naar aanleiding van Genesis 9, 6 verliest Verbrugh naar onze mening te snel de norm van Romeinen 13, 4 uit het oog. Wanneer de overheid in dit opzicht haar taak niet vervult, ontstaat niet de situatie van na de zondvloed, waarin nog niet omschreven was hoe de rechtsregel zou worden gehandhaafd. De overheid moet dan worden aangesproken op haar ambt, maar dat ambt kan niet worden overgenomen door het volk.

Iemand kan nu het voorbeeld van de abortus noemen. Waarom komen we niet in opstand nu zoveel ongeboren kinderen worden vermoord? Verbrugh zal waarschijnlijk antwoorden dat in de wet is geregeld dat abortus provocatus is toegestaan en dat we daarom niet tegen de overheid in verzet komen. Dat zijn wij met hem een, maar toch kunnen we ons voorstellen dat de grens niet helemaal duidelijk te trekken valt, wanneer je eenmaal de uitzondering van het 'recht op leven' hebt erkend.

De grote aandacht voor het milieu komt aan de orde in het hoofdstuk over Ruimtelijke ordening en milieu. Verbrugh maakt duidelijk dat, ook al kwam in het eerste richtlijnenprogramma van het GPV geen afzonderlijk punt over milieubeheer voor, er toch altijd aandacht voor geweest is. Ook binnen het GPV is de aandacht voor dit probleem natuurlijk gegroeid door de milieuschandalen en de steeds grotere kennis van allerlei stoffen. De menscentrische benadering van de ruimte en het milieu worden bekritiseerd. De term rentmeesterschap mag niet alleen gereserveerd zijn voor de benadering van het milieu, maar geldt voor het beheer en de ontplooiing van de hele schepping. Dan wordt ook het belang van de natuur niet uitgespeeld tegen het belang van de mens. Milieubeheer moet integraal in

het hele beleid verweven zijn.

Bij het aantreden van het kabinet Lubbers zijn de beide departementale beleidsvelden Ruimtelijke ordening en Milieuhygiëne samengegaan in één ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke ordening en Milieubeheer (VROM). Daarop is nogal wat kritiek gekomen: de samenhang tussen milieuhygiëne en gezondheidsbescherming is verbroken; milieubescherming krijgt een minder herkenbare plaats, nu zij is onder gebracht in een ministerie waar ook andersoortige belangen (volkshuisvesting en ruimtelijke ordening) behartigd worden. Verbrugh beoordeelt het samengaan positief al zegt hij wel dat Natuurbehoud er nog bij had gemoeten. Dat Natuurbehoud naar Landbouw is gegaan is voor anderen juist een reden om de hele reorganisatie af te wijzen.

Bij een boek van deze omvang en over zo'n groot aantal verschillende onderwerpen is het natuurlijk best mogelijk op onderdelen kritiek te oefenen. Dat geldt misschien vooral voor deskundigen die 'hun eigen gebied' bekijken. Maar de grote waardering voor wat hier gepresteerd is blijft voorop staan. We verbaasden ons over de grote deskundigheid van de schrijver op tal van punten.

Verbrugh blijft de gereformeerde politicus en hij gaat echt niet alleen langs de gebaande wegen. Soms gaat hij het oerwoud in en dan moet er creatief een nieuw pad gehakt worden. Daartoe is Verbrugh in staat omdat hij een vast uitgangspunt heeft. Wanneer je zo Universeel en Antirevolutionair leest is het boek vormend voor elke GPV'er.

Deze toelichting op de richtlijnen draagt vrij sterk het stempel van de schrijver — per slot van rekening ook één van de belangrijkste ontwerpers van de richtlijnen — maar we zeggen meteen erbij dat het GPV zich geen betere Toelichter had kunnen wensen. Beide zijn met het verschijnen van dit boekwerk te feliciteren.

N.a.v. dr. A. J. Verbrugh, *Universeel en Antirevolutionair*, deel II. Publicatie van de Groen van Prinsterer Stichting nr. 44. Uitg. De Vuurbaak b.v., Groningen; prijs f 39,50.

Kampen

J. OPHOFF

BOEKAANKONDIGINGEN

Gereformeerde Adoptie Vereniging, Adoptie. Derde druk, 106 pag.

Deze druk is vermeerderd met twee artikelen: de besluiten van de generale synode van de Gereformeerde Kerken inzake de doop van geadopteerde kinderen en een artikel van mr. J. Schep over: Hoe gratis is de pro-deo advocaat?

De GAV zoekt meer bekendheid en wil met deze brochure aspirant-adoptieouders, ambtsdragers en verder alle geïnteresseerden bereiken. De bundel is te verkrijgen door f 8,50 (prijs inclusief verzendkosten) over te maken op rekeningnummer 34.78.70.333 bij de Rabobank in Nijkerk, t.n.v. GAV te Nijkerk (gironummer van de Rabobank: 924294).

Dr. J. Douma, Euthanasie. Derde druk, 72 pag.

Uitgeverij De Vuurbaak, Groningen, 1983, prijs f 12,75.

Hier wordt een ongewijzigde derde druk geboden, waarin prof. Douma in dertien hoofdstukken veel aspecten rond het thema behandelt: leven en dood, actieve en passieve euthanasie, lijden, euthanasie bij geestelijk gehandicapten of bij comateuze patiënten. Het slothoofdstuk behandelt 'de rechte stervenshulp'.

Ds. J. H. Velema, Jeruzalem — Emmaüs vice versa. Overwegingen naar aanleiding van Christus' verschijning aan de Emmaüsgangers, Lucas 24 : 13-35. 133 pag.

Uitgeverij Kok, Kampen, 1983, prijs f 17,50.

In de 22 verzen van dit bijbelgedeelte over de Emmaüsgangers vond ds. Velema zoveel stof tot nadenken, dat hij de resultaten van zijn preekarbeid over deze geschiedenis in 26 hoofdstukken bundelde. Vastgelegd voor hen, die net als de schrijver 'met brandend hart' kennis willen nemen van dit rijke Schriftgedeelte.

Hans Werkman zocht 15 gedichten over de Emmaüsgangers op van Hans Bouma, Willem de Mérode, Piet Los, Muus Jacobse en anderen. Deze zijn tussen de overdenkingen opgenomen.

Ds. C. G. Bos, Geloven en belijden 2. Toelichting op de Nederlandse Geloofsbelijdenis, artikelen 20-37, 2e druk, 146 pag.

Uitgeverij De Vuurbaak, Groningen, 1983, prijs f 17,50

Ook het tweede deel van de schetsen over de NGB is nu in tweede druk verschenen. Naast de bespreking van de artikelen 20-37 wordt door uitgebreide literatuuropgave en een tiental vragen en discussiepunten hulp ge-

boden ter verdere bestudering van de belijdenis.

Ds. C. van den Berg, Proces om de volken. Bijbelstudie over hoofdstuk 15 t/m 28 van het boek Handelingen der Apostelen, 152 pag.

Uitgeverij De Vuurbaak, Groningen, 1983, prijs f 17,50

In het 'proces om de volken' zijn de gezanten van Christus de getuigen, met de boodschap: Jezus Christus, gekruisigd en opgestaan. Dat dit doordringt in de wereld wil ds. Van den Berg laten zien door de bespreking van de Handelingen der Apostelen. Van de tweede helft van de Handelingen geeft hij hier een bespreking per vers en biedt bij elk hoofdstuk een literatuuropgave en geeft een handreiking voor de bespreking. Samenvattingen en kaarten willen bij bijbelstudie verder helpen.

B. J. Zijl, Kanttekeningen bij de reageerbuisbaby, ingenaaid, 32 pag.

Uitgeverij Stark-Texel prijs f 4,80.

Vragen als 'Is de bevruchting inderdaad een aanvaardbare mogelijkheid om in sommige gevallen de nood van de kinderloosheid op te lossen?' en 'Of dienen wij deze methode zonder meer af te wijzen?' worden als kanttekening geplaatst bij het nieuwe verschijnsel, de reageerbuisbaby. Zijl bespreekt verschillende methoden en trekt voorzichtig een konklusie. Aan het slot is een vraaggesprek met dominee A. Bac opgenomen. Deze is predikant van de Gereformeerde Gemeenten en voorzitter van de Adoptievereniging Gereformeerde Gezindte.

B. J. Zijl, Aan het sterfbed van onze beschaving. Facetten van de abortus-problematiek, ingenaaid, 120 pag.

Uitgeverij Stark-Texel, prijs f 12,95.

Dit is het vijfde boek van deze schrijver over zaken als huwelijk, gezinsvorming en abortus. Hierin wil hij enkele facetten rond de abortus-provocatus naar voren halen. Zo geeft hij bijvoorbeeld een schets over abortus in de geschiedenis, vanaf het Babylonische rijk, via het Griekse en het Romeinse tot aan de sexuele revolutie. Een ander opstel laat aan de hand van psalm 139 'het wonder van de eerste negen maanden' zien. Andere hoofdstukken zijn: 'Wee dien, die met zijn Formeerder twist', 'Abortus-provocatus of hulpverlening' en 'Wetenschap gezondheidszorg en verantwoordelijkheid'. Belangrijk voor voorlichters, ouders en opgroeiende jeugd.

A. S. VAN DER LUGT

J. v. d. Graaf en I. A. Kole (red.), Wij en...

Uitgeverij Boekencentrum 's-Gravenhage 1983. Omvang 160 p., prijs f 20,90.

Diverse auteurs uit de 'gereformeerde gezindte' belichten in korte opstellen actuele onderwerpen. Centraal staat steeds de vraag wat de Bijbel te zeggen heeft. Aan de orde komt o.a. de cultuuropdracht (Trouwborst), arbeid en automatisering (Schuurman) en massacommunicatie (Knevel). Waardevolle en goed toegankelijke voorlichting.

N. van Loo, Dieren in hun omgeving, een actuele kijk op de natuur bij de schoolplaten van M. A. Koekkoek.

Uitgeverij De Vuurbaak, Groningen, 1983. Omvang 152 p., prijs f 22,50, voor Vrienden van De Vuurbaak f 19,00.

Informatieve en rijk geïllustreerde hoofdstukken over dieren in de natuur en in de cultuur, steeds naar aanleiding van één van de bekende platen van Koekkoek. In dit deel zes platen, die in kleur over twee pagina's zijn afgebeeld, een tweede deel met nog eens zes platen staat op stapel.

R. de Boer, J. van der Steeg, H. Veldman, Van vandaag naar vroeger, 'voorloper' in een onderwijsleerpakket voor het geschiedenis-onderwijs op de christelijke basisscholen, tekstboek, werkboek en handleiding.

Uitgeverij De Vuurbaak, Groningen, 1983.

Aantrekkelijke introductie in de geschiedenis, bedoeld voor een eerste kennismaking. Er is veel zorg besteed aan de toegankelijkheid, o.a. door veel illustraties. Deze 'voorloper' maakt een geschiedenismethode compleet, waarin God als Heer over het wereldgebeuren wordt erkend.

E. Schuurman, Christenen in Babel. Serie Pasmunt.

Uitgeverij De Groot Goudriaan, Kampen 1983. Omvang 55 p., prijs f 8,90.

In kort bestek vat Schuurman zijn visie op onze cultuur samen. De eigenmachtigheid van de moderne mens leidt tot ontsporingen op allerlei terrein, te meer nu die mens door wetenschap en techniek zoveel kan uitrichten. Van Christenen wordt geen wereldmijding gevraagd, ook al zijn ze te vergelijken met de Israelische ballingen in Babel. Hun taak is een profetische confrontatie met de geest van onze tijd.

K. VELING